ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol.-6* Issue-11*December- 2021
Innovation The Research Concept

कपिलगीता तस्य च वैशिष्ट्यम्
Kapil Gita Tasya Cha Vaishishtyam

Paper Submission: 15/12/2021, Date of Acceptance: 21/12/2021, Date of Publication: 23/12/2021

आशीष आनंद
शोधार्थी,
संस्कृत साहित्य विभाग
म0अ0 रमेश्वर लता संस्कृत महाविद्यालय,
दरभंगा, बिहार, भारत

ममता पाण्डेय
पर्यवेक्षक,
संस्कृत साहित्य विभाग,
म0अ0 रमेश्वर लता संस्कृत महाविद्यालय, दरभंगा,
बिहार, भारत

Abstract

संस्कृत वाङ्मये गीतालेखनस्य एका सुदीर्घ परम्परा विकसिताः सन्ति। अस्मिन्नेव सरण्यां कपिलगीताऽपि श्रीमद्भागवतपुराणस्य तृतीयस्कन्धे समुप्लभ्यते। भारतीयायाः संस्कृतेः सभ्यतायाश्च यथायथम् अवगमाय पुराणानां नितरां महत्वमस्ति। कपिलगीतायां सांख्यदर्शनस्य सिद्धान्तानां प्रतिपादनं मुख्यरूपेण दृश्यते। सांख्यदर्शनं नितरां प्राचीन दर्शनम्। उपनिषत्स्वमि दर्शनस्यास्य सिद्धान्ताः यत्रा तत्रावलोक्यन्ते। अस्य दर्शनस्य प्रणेता आदिविद्वान् कपिलो वर्तते। श्रीमद्भागवतपुराणे आचार्य कपिलस्य मातुः पितुः परिचयं प्राप्यते। कपिलमुनेः मातु नामः देवाहूती आसीत्। पितुः नाम कर्दमः आसीत्। कपिलस्य मातुः मान्यता आसीत् यत् ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। अतएव सा विद्वान सांख्यदर्शनमर्मज्ञः स्वं पुत्रां कपिलाग्रे मुक्तिं अवाप्तु ज्ञानं कर्तुं इच्छां कृतवती। अस्मिन् गीतायां कपिल- देवाहूति संवाद रूपेण ज्ञानं अवाप्तुं भक्तियोगस्य महिमा गानं कपिलमुनिना क्रियते। महदादि भिन्न-भिन्न तत्वानां उत्पत्तेः वर्णनं क्रियते। प्रकृति पुरूषयोः विवेकेन मोक्ष- प्राप्तेः वर्णनं क्रियते। अष्टांगयोगस्य विधि, भक्तिभावस्य मर्मः, कालस्य महिमा, देहे - गेहे आसक्ते मनुजानां अधेगति वर्णनं क्रियते। सहैव मनुष्ययोनि प्राप्तस्य मनुजस्य, जीवस्य गतेर्वर्णनं करोति। धूममार्गात् अर्चिरादि मार्गात् गमनशीलानां गतिर्वर्णनं करोति। तत्रौव भक्तियोगस्य उत्कृष्टतायाः वर्णनं अत्रा अस्यां गीतायां प्राप्यते। देवाहूत्याः तत्वज्ञानस्य एवं मोक्षपद प्राप्ति पर्यन्तस्य प्रसंग वर्णितमस्ति। अद्यापि अस्या गीतायाः चर्चा महत्वपूर्णं ज्ञानवर्धकं प्रतिभाति।

Sanskrit Vammaye Geetalekhnasya Eka Sudidhar Parampara Vikasa: Santi. Asminneva Saraniya Kapil Gitaalpi Srimad Bhagavata Puranasya Tritikandhe Samuplabhyate. Bhartiya Sanskriti: Civilization Yascha yathayatham avagamaya purananam nitra an important masti. Kapil Gita Sankhya Darshan Asya Siddhantanam Praddanam is mainly visible. Sankhya Darshan Nitrates ancient philosophy. Upanishatswami Darsasyasya Siddhanta: Yatra Tatra Valokate.Asya Darshan Asya, the founder of the Adi scholar Kapilo Varate. Srimad Bhagavata Purana Acharya Kapilasya math pituh parichayame. Kapilamune: Mother Name: Devahuti Asit. Pituh naam kardamah asit. Kapilasya matu: recognition asit yat rite jnanaan muktiah. Therefore sa scholar sankhya darshan armagyaah swam putraan kapilagre muktim avaptu gyanam kartum icham kritavati. Asmin Geetayana Kapil- Devahuti dialogue rupena gyanam avapatum bhakti yoga glory song kapilmunina kriyate.Mahdadi different tattvatnam utap: narrationam kriyate. Prakriti Purushyo: Vivek Moksha- attain: varnaam kriyate. Ashtanga Yoga Asya vidha, bhi bhaktibhavasya marmah, kalasya glory, dehe-gehe aasakte manujanam adhegati varanam kriyate. Shiva manushya yoni pratasya manujasya, jeevasya getervarnanam karoti.Dhummargat Archiradhi Margam Gamanshilanam Gatitarvarnanam Karoti. Tatra Uva bhakti yoga ecstasy ayah varsham atra asyan gita prapyate. Devahuti: Tatvagyan and salvation in the context till the attainment of salvation. Adyapith Asya Geethaya: Discussion is important.

मूलशब्दः आत्म परिष्कारं बिना मोक्ष प्राप्ति न भवति। भक्ति योगः तस्य सरल साधनं अस्ति।
Key words: Self-refinement without attainment of salvation is not possible Bhakti Yoga: Tasya Saral Sadhanam Asti.

प्रविधि

अस्मिन् आलेखे गद्यात्मं पद्यात्मकं द्वयोरेव शैल्याः अवलम्बनं क्रियते

शोधस्य उद्देश्यम्

अस्य आलेखस्य मूल उद्देश्यमस्ति अनासक्तभावेनैव कार्यं कर्त्तव्यम्। अस्य बोधम् कारयितुं आलेखस्य निर्माणं क्रियते।

प्रस्तावना

पौराणिक साहित्येषु विविधनां गीतानां समायोजनं दृश्यते। तेषु कपिलगीताऽपि स्वकीयं महत्वं वैशिष्टयं च उपस्थापयति। श्रीमद्भागवतपुराणस्य अति महत्वं दीयते। भागवतं हि ज्ञान विभा-प्रसार- समकालमेव अध्यात्मरतिं ब्रहमनिष्ठां भगवद्भक्तिं सदाचारसरणिं च प्रस्तवीति इति धर्मार्थकाममोक्षात्मकस्य चतुर्वर्गस्य साधकमपि निर्णीयते। अस्मिन् ग्रन्थे तृतीय स्कन्धे उपनिबद्ध कपिलगीतायां कथ्यते यत् भगवद्भक्तिमूलकं कृतं कर्म न बन्धन कारणम्। भगवद्भक्तिजं ज्ञानं दुःखप्रहाणिं विधय आत्मतत्वावलोकने ब्रहम- रूपता प्राप्तौ च प्रभवति। अतएव मम शोध प्रबन्धे- श्रीमद्भागवतपुराणे समुप्लब्धनां गीतानां रहस्योद्घाटनं भविष्यति। अस्यामेव सरण्यां-कपिल गीतायाः अपि वैशिष्ट्यं मया अस्मिन् आलेखे उपस्थापयते। कपिलगीतायां सांख्याभिमत तत्व मीमांसा

समुप्लभ्यते। विदुषाम् कथयन्ति एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति। अतएव कपिल गीतायाः विषय वस्तूनां प्रकाशनं समीचीनं प्रतीयते। 'सांख्य' शब्दः सम् उपसर्गपूर्वकं 'चक्षिज्' ख्याञ् धतोः अण् प्रत्ययेन निष्पन्नः। सम्- सम्यक्, ख्यातिः विवेकज्ञानम्, एतदेव सम्यग्-विज्ञानं सांख्य शब्देन अभिधीयते। संख्या बुद्धिर्ज्ञानम् इति कोशवाक्यानुसारेण संख्या शब्दो ज्ञानपरः। सांख्यार्माध्कृत्य प्रवृŸां शास्त्रां सांख्यम् इति अभिधीयते। प्रकृति- पुरूषान्यताख्यातिः प्रकृत-पुरूषयोर्भेददर्शनं सांख्याभिमतम् इत्येवाश्रित्य दर्शनस्यैतस्य कृते सांख्यशब्दः प्रयुज्यते। केचन दार्शनिका सांख्ययोगयोर्भेदं मन्वते। परम सांख्ययोगयोः एकमुद्देश्यम्- दुःखप्रणाशेन ब्रहम साक्षात्कारो मोक्षाधिगमश्च। द्वयोरपि दर्शनयोरेतस्यैव स्वरूपं पद्धतिः विवरणं च विशदीक्रियते। यदि यथार्थतो विविच्यते तर्हि दृश्यते यल्लोके द्विविध मानवा वर्तन्ते। एके ज्ञानयोगिनोऽपरे कर्मयोगिनश्च। ये बुद्धिजीविनस्ते ज्ञानयोगं प्रशंसन्ति, तं मार्गमेवानुसरन्ति च। ते निवृŸिमार्गम् अनुसृत्य ब्रहमतत्वं जिज्ञासन्ते। ये कर्मजीविनः सन्ति ते कर्मयोगं प्रशंसन्ति। कपिलगीतायां कपिलस्य मान्यता अस्ति यत् आत्मदर्शनरूप ज्ञानमेव पुरूषानां मोक्षस्य कारणमस्ति। स एव तस्य अहंकाररूप हªदयग्रन्थिभेदकः अस्ति। एतादृशस्य ज्ञानस्य प्रमुखं साध्नं 'वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यद् हैतुकम् अस्ति। सः भक्तियोगः अस्ति। भक्तेः चरमं रूपं श्रवण, कीर्तनं, विष्णोः स्मरणं, पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यात्मनिवेदनम् अस्ति। सांसरिक मायाजालं कर्तयितुं भक्तिमार्गः सुगमः भवति। यः अत्यन्त श्रद्धालु, भक्तः, विनयी, अपरस्य दोषान्वेषकः न भवति। सर्वं प्रति मैत्रीभावं स्थाति, गुरूशुश्रुषायां तत्परः भवति एवं च बाहयासक्ति प्रति अनासक्तः भवति एवं श्रद्धापूर्वकं भगवत्स्वरूपस्य गुणगानं करोति श्रृणोतिच सः परमपदं प्राप्नोति इदानी एतादृशः ज्ञानसंबलितग्रन्थस्य समीक्षणं चिन्तनं च समीचीनं प्रतीयते। अतएव प्रस्तुत आलेखे कपिलगीतायाः वैशिष्ट्यानां उपस्थापनं भया क्रियते-

आलेख

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य तृतीय स्कन्धे कपिलगीतायाः समायोजनं दृश्यते। अस्यां गीतायां संवादात्मक शैल्यां कपिल- देवाहूति संवादछलेन भागवतकारेण सांख्याभिभत तत्वानां उपस्थापनं कृतः वर्तते। देवाहूति कपिलस्य माता आसीत्। तया श्रुतः आसीत् यत् ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः। अतएव सा अतिव्याकुला आसीत् यत् ज्ञान प्राप्ति बिना मम मुक्ति केन प्रकारेण भविष्यति। अतएव ज्ञानं कर्तुं सा उद्यता आसीत्। कपिलमुनि सांख्यदर्शनस्य मर्मज्ञः आसीत्। अतएव सा तस्याग्रे अज्ञानात् मुक्तिं अवाप्तुं इच्छां कृतवती। विद्वान् पुत्राः कपिलः मातुः आत्मोद्धारं कर्तुं येषां आध्यात्मिक तत्वानां गानं अकरोत् स एव कपिलगीता कथ्यते। कपिल गीतायां भक्तियोगस्य महिमा वर्णितमस्ति। महदादि भिन्न-भिन्न तत्वानां उत्पŸिवर्णनं प्राप्यते। प्रकृति- पुरूष विवेकेन मोक्षप्राप्ति कर्तुं वर्णनं क्रियते। अष्टाङ्योगस्य विध् िअपि वर्णयति। भक्ति मर्मस्य, कालस्य महिमायाः वर्णनं करोति। देहे- गेहे आसक्त पुरूषानां अधेगतिर्वर्णनं करोति। मनुष्ययोनि प्राप्तस्य जीवस्य गति कीदृशः भवति। अस्य वर्णनं करोति। ध्ूममार्गात् अर्चिरादि मार्गात् गमनशीलानां का गति भवति एवं च भक्तियोगस्य उत्कृष्टता कीदृशः अस्ति। अस्यां गीतायां द्रष्टुं शक्यते। अनन्तरं देवाहूत्याः तत्वज्ञानोपरान्ते मोक्षपदस्य प्राप्ति वर्णनं अस्ति। अस्या कपिलगीतायाः उपनिबन्धं तृतीयस्कन्धे पंचविंशतिअध्यायतः त्रायत्रिंशत अध्याय पर्यन्तः कृतं गतमास्ते।भक्तियोगस्य महिमायाः वर्णन क्रमे कपिलः कथयति-

योगः आध्यात्मिकः पुंसां मतो निः श्रेयसाय मे।
अत्यन्तोपरतिर्यत्रा दुःखस्य च सुखस्य च ॥[1]

अर्थात् माता! इदं मम निश्चयमस्ति यद् आध्यात्मयोगः एव मनुजानां आत्यन्तिकं कल्याणसाध्नं अस्ति। यत्रा दुःखसुखयोः सर्वथा निवृŸि भवति। कपिलः अग्रे कथयति-

चेतः खल्वस्य बन्धनाय मुक्तये चात्मनो मतम्।
गुणेषु सक्तं बन्धय रतं वा पुंसि मुक्तये।। [2]

जीवस्य बन्धनमोक्षयोः कारणं मनः एव मन्यते। विषयासक्तः मनः बन्धनस्य हेतुर्भवति। परमात्मानुरक्ति काले सः एव मोक्षस्य कारणं भवति। यदा मनः अहंममाभिमानात् कामस्य लोभस्य विकाराद् मुक्तः **शुद्धश्च भवति, तदा सः सुखदुःखयोः बन्धनात् मुक्तं भूत्वा समावस्थायां आयाति।**[3]

जीवः यदा ज्ञान-वैराग्य- भक्त्यादिना सह संयुक्तः भवति तदा एकमात्रा ;अद्वितीयद्ध भेदरहितस्य स्वयं प्रकाशस्य सूक्ष्मस्य अखण्डस्य उदासीन सुखदुःखयोः शून्यस्य दर्शनं करोति तथा च प्रकृति **शक्तिहीना भवति। एतादृशः अनुभवति।**

-निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम्।
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना।[4]
परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम्॥[5]
कपिलमुनिना जीवस्य स्वरूपः दर्शयते-
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रहम निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिर्ध्मिणा॥[6]

ब्रहमः एकः अस्ति, ज्ञानस्वरूपः निर्गुणश्च अस्ति। तथापि सः बाहयवृŸियुक्तः इन्द्रियरूपः अभवत तथा स्वयंप्रकाश संयोगेन जीवः कथ्यते। तथैव तस्य जीवस्य शरीर रूप अयं ब्रहमाण्डः अपि वस्तुतः

ब्रहम एव अस्ति। ब्रहमणा उद्भूतः अस्ति। परं तं ब्रहमरूपं तेनैव दृश्यते यः श्रद्धां, भक्तिं वैराग्यं ध्ृत्वा निरन्तरं योगाभ्यासेन एकाग्रचितं भूत्वा असंगबुद्धि भवति-

एतद्वैश्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः।
समाहितात्मा निःसंगो विरक्यता परिपश्यति॥ [7.]
कपिलमुनि देवाहूतिं श्रावयति यत्-
जीवस्य संसृतीवहवीरविधकर्मनिर्मिताः।
यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः॥[8]

अर्थात् हे माते! अविध जनित कर्मणा जीवस्य अनेकशः गतिर्भवति। तस्मिन् आवृŸाः जीवः आत्मस्वरूपं न द्रष्टुं पारयति। वस्तुतः कपिलगीता अन्तः करणस्य अज्ञानं दूरीकरोति, चिŸाभ्रममपहरति, ज्ञानालोकं प्रकाशयति च। अतः यया मानवस्य श्रेष्ठ प्रवृŸाीनां संतुलनं भवति तथा आचारस्य पवित्राातायाः व्यवहाराणां उत्कृष्टतायाः च सम्यक् ज्ञानं भवति सः एव सुसंस्कृत आत्मा अज्ञानस्य बन्धनात् मुक्तः भवितुं पारयते। आध्यात्मिक ज्ञानेन मानवः देवत्वं प्रापयति। सः सर्वेषु जीवेषु एकत्वं समीक्षते। 'ब्रहमसत्यं जगन्मिथ्या' इत्यस्य गूढ़ रहस्यं बोध्यितुं पारयते। भारतीय संस्कृतौ मानवजीवनस्य लक्ष्यं मोक्षः एव मन्यते न तु भोगः। मोक्षावाप्तिः परमः पुरूषार्थः। आत्मकल्याणाय मोक्षस्य एवं च आध्यात्मिक साध्नानां स्वतः एव आवश्यकता भवति। भारतीय संस्कृतौ " तपश्चरणं" आवश्यकं मन्यते। तपसैव शुध्यति जीवनम्, मनश्च प्रसीदति। मनसो बुद्ध्याश्च परिष्काराय सततं तपोमयं जीवनं यापयेत्। सत्य शाश्वत तत्वावलोकनेनैव विजयं लभते। कपिल गीतायाः वैशिष्टयभस्ति यत् एकः विद्वान पुत्राः कपिलः मातुः देवाहूत्याः कृते सांख्यदर्शनाभिभत मोक्षावाप्ति साध्नानां गानं करोति। विप्या एव मनुजस्य तृतीय नेत्रां भवति। तत्वार्थ ज्ञानेन कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं ध्र्माध्र्मपरिज्ञानम्, पुण्यापुण्यविवेकं कर्तुं सक्षमः भवति मानवः। दुःखोदर्के संसारे शास्त्राज्ञानेनैव दुःखसागरात् पारं गन्तुं शक्यते। दुःखानां भूले तु अविद्या एवास्ति। विद्याप्रकाशैः अविद्यायाः सार्वकालिको विनाशः भवति। सदसद् वस्तुविवेको विद्यया एव भणितुं शक्नोति। अतः एतादृशैव स्थिति देवाहूत्याः अपि अभवत्। सा यदा कपिलमुनिना उपदिष्टः अभूत् तदा कथितवती-

तं त्वामहं ब्रहम परं पुमांसां
प्रत्यक्स्त्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम्।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं
वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम्॥[9]

वस्तुतः अज्ञानोपाध्यवच्छिन्नं ब्रहम सगुणरूपताम् आपप्यते। आत्मज्ञानेन ज्ञायते यत् आत्मा एव ब्रहम अस्ति। अधपि अस्या गीतायाः महत्वं दृश्यते। मानवानांकृते आत्मोद्धारं कर्तं इयं गीता लोकोपकारिणी दृश्यते।

साहित्यिक सर्वेक्षणम्

1. भागवत रहस्यम्- श्री रामचन्द्र केशव डोंगरे जी महाराज
2. भागवत नवनीतम्- श्री रामचन्द्र केशव डोंगरे जी महाराज ;गीता प्रेसद्ध
3. श्रीमद्भागवतमहापुराण- प्रथम खण्ड
4. पुराण विमर्शः डॉ0 बलदेव उपाध्याय
5. संस्कृत साहित्य का इतिहास- कृष्णकुमार शास्त्राी।

निष्कर्ष

शास्त्रां ज्ञानोदय साध्नम्। शास्त्रां बुद्धिं विकासयति। प्रज्ञाहीनोऽन्ध्ः इवास्ते। जीवोऽज्ञानवश बन्ध्नम् आपद्यते। अज्ञाननाशम् अनन्तरं जीवः जन्म-मृत्यु बन्ध्नाद् मुच्यते। भारतीय संस्कृतौ मोक्षो मुक्तिर्निर्वाणं वा जीवनस्य परमं लक्ष्यम्। मोक्षमध्गित्यैव जीवः स्वजीवनस्य चरमं उद्धेश्यं विन्दति। ज्ञानाग्निना सर्वकर्मणां विनाशे आत्मसाक्षात्कारे च मोक्षावाप्तिः संजायते।

सन्दर्भ

1. *श्रीमद्भागवतपपुराण ;कपिलगीताद्ध अ025/13. ;तृ. स्कन्ध्द्ध*
2. *भा0 पु0 ;तृ0स्क0द्ध ;कपिलगीताद्ध अ025/15.*
3. *कपिलगीता- अ.25/16.*
4. *कपिलगीता- अ.25/17.*
5. *कपिलगीता- अ.25/18.*
6. *कपिलगीता- ;भा0पु0द्धअ..32/28.*
7. *कपिलगीता-;भा0पु0द्ध अ.32/30.*
8. *कपिलगीता- ;भा0पु0द्धअ.32/38.*
9. *कपिलगीता- ;भा0पु0द्धअ.33/8.*